

G.I. TOHĂNEANU, COMENTATOR AL OPEREI LUI MIHAIL SADOVEANU

DUMITRU VLĂDUȚ
Universitatea „Tibiscus”, Timișoara

Cuvinte-cheie: *cercetare, perspectivă stilistică, sadoveniană, predilecție, lexicologie, arhaisme, sinonime, locuri eminesciene, arta culinară*

Mihail Sadoveanu este unul din scriitorii predilecți ai analizelor stilistice inimitabile ale lui G.I. Tohăneanu. Începutul acestora referitoare la autorul *Fraților Jderi* are loc îndată după stabilirea stilisticianului în toamna anului 1956 la Timișoara. Colaborările statornice ale profesorului la revista scriitorilor de aici, „Scrisul bănățean”, devenită apoi „Orizont”, se deschid chiar printr-un studiu de stilistică publicat în trei numere ale acesteia, consacrat lui Mihail Sadoveanu. În numărul 4 din 1957 apărea prima parte a studiului cu titlul *Probleme de stil în romanul Nicoară Potcoavă*. I. *Situarea în timp*, iar în numerele 5 și 6 era vorba de stilistica frazei în acest roman. Până în 1980 G.I. Tohăneanu va mai publica și alte studii de stilistică sadoveniană, precum: *Onomatopeele în proza lui Mihail Sadoveanu* („Scrisul bănățean”, 1962, nr.12, p.68-74), *Clauzula în proza lui Sadoveanu* („Limba română”, 1965, nr.1, p.143-158), *Ritm și adevărate în proza lui Sadoveanu* („Viața românească”, 1971, nr.2, p.117-119), *Locuri eminesciene la Sadoveanu* („Limba română”, 1975, nr.5, p.511-514), *Expresia sadoveniană în Povestiri de război* (în vol. *Studii de limbă, literatură și folclor*, IV, Reșița, 1978, p.73-90), *Sinonimia fonetică la Sadoveanu* (în vol. *Studii de stilistică, poetică, semiotică*, Cluj-Napoca, 1980, p.42-49) ș.a. În acei ani a avut săptămânal chiar o rubrică de stilistică în revista „Orizont”, numită *Sadoveniana*.

În 1979 îi apărea la Editura Facla din Timișoara cartea cu titlul *Arta evocării la Sadoveanu* care includea și unele din studiile amintite, bunăoară *Expresia sadoveniană în Povestiri de război*, care era chiar primul ei capitol. Această carte se așeza în seria aparițiilor care făceau din Sadoveanu scriitorul cel mai studiat între 1970 și 1980, nu numai cantitativ. În acești ani apăreau peste 10 cărți de interpretări originale despre autorul *Baltagului*: Eugen Luca, *Sadoveanu sau Elogiul rațiunii* (1972), Nicolae Manolescu, *Sadoveanu sau Utopia cărții* (1976), Pompiliu Marcea, *Lumea operei lui Sadoveanu* (1976), Zaharia Sângeorzan, *Mihail Sadoveanu. Teme fundamentale* (1976), Fănuș Băileșteanu, *Introducere în opera lui Mihail Sadoveanu* (1977), Pompiliu Marcea, *Umanitatea sadoveniană de la A la Z* (1977), Constantin Mitru, *Sadoveanu despre Sadoveanu* (1977), Virginia Mușat, *Mihail Sadoveanu, povestitor și corespondent de război* (1978), Alexandru Paleologu, *Treptele lumii sau Calea către sine a lui Mihail Sadoveanu* (1978), Mircea Tomuș, *Universul artistic și concepția fundamentală a operei* (1980), Rodica Șuiu, *Mihail Sadoveanu și toposul dacic* (1980), Doina Iliasă-Frigură, *Stilistica sinonimelor în opera lui Mihail Sadoveanu* (1980). Și între anul 1980 și 1990 Sadoveanu continua să fie un scriitor foarte studiat, numai în 1981 apărând două cărți despre el: Const. Ciopraga, *Mihail Sadoveanu. Fascinația tiparelor originare* și Ion Vlad, *Cărțile lui Mihail Sadoveanu*¹.

Aproape singulară era perspectiva abordării operei sadoveniene de către G.I. Tohăneanu, căci, în afară de cartea amintită semnată de Doina Iliasă-Frigură, niciuna nu era efectuată cu metodele stilisticii. Chiar și studiile de mai mică întindere și rezistente în timp apărute până atunci erau puține, fiind semnate îndeosebi de: Tudor Vianu, Ion Coteanu, Iorgu Iordan și Gavril Istrate.

Cartea lui G.I. Tohăneanu scrisă în 1979 era și prima din unghi stilistic, lămurind multe lucruri legate de arta scriitorului. Sadoveanu apărea ca un scriitor exemplar „prin desăvârșirea și strălucirea

¹ Cf. în legătură cu bogata exegeză sadoveniană din anii '70 și '80 ai secolului trecut și Ion Simuț, *Vămile posterității. Secvențe de istorie literară*, București, Editura Academiei Române, 2012, p. 24-25.

expresiei” (A.E.S., 6), el reprezentând, cum se putea afla din *Cuvântul înainte*, „însăși conștiința de sine a poporului român în ceea ce privește puterile creatoare la nivelul artei cuvântului” (p.6). Tot în *Cuvânt înainte* se puteau afla și câteva repere teoretice privind noțiunea de *evocare*. Termenul ar avea, cum eram preveniți, „un sens mult mai cuprinzător și mai apropiat de etimologie decât acela care i se atribuie în mod obișnuit” (A.E.S., 5), înțelegând prin aceasta „stârnirea la viață artistică a realității, în toate sectoarele ei, verticale și orizontale” (A.E.S., 5). Obiectul de studiu îl constituiau nu numai romanele și povestirile istorice, se mai preciza aici, cu toate că ele au furnizat cea mai mare parte a materialului demonstrativ.

Într-o primă secțiune, *Expresia sadoveniană în Povestiri de război*, erau identificate la nivelul semnificativului cuvinte recurente, fonetisme și ziceri populare, elemente argotice, interjecții, onomatopee, elemente fono-stilistice, precum și figuri semantice, și anume comparații și metafore. Sadoveanu s-ar dovedi un scriitor oral, de un realism impregnat de o intensă poezie provenit din recurgerea la comparații, metafore și clauzule. Elementele stilistice examinate nu apăreau ca un inventar arid de fapte pentru că autorul căuta justificarea expresivă a acestora. O cercetare stilistică serioasă se justifică de altfel, la nivel general vorbind, în măsura în care depășește simpla catalogare de cazuri patologice formal și explică funcția estetică a abaterilor lingvistice. Legătura strânsă semnificat-semnificant era relevată în permanență de autor.

Cu următoarele trei capitole ale cărții autorul intra în studiul stilisticii lexicale sadoveniene, pentru lexicologia stilistică în general G.I. Tohăneanu dovedind o adevărată voluptate și întreaga măsură a talentului său.

Un capitol ce urmează examinării stilistice din ciclul *Povestiri de război* se numește *Cuvinte ale vechimii* și are rostul de a argumenta asupra modului în care limba artistică din cărți ce evocă întâmplări și chipuri ale vechimii, din basme și povești, din vremuri apuse ori din opere ce redau îndeletniciri străvechi ori impresia marilor depărtări în spațiu și în timp „este supusă și mlădiată potrivit necesităților obiective și intențiilor «subiective» ale «evocării»” (AES, 38-39).

Există, evident, în romanele istorice propriu-zise întâi de toate o seamă de „arhaisme absolute” care nu își au corespondente sinonimice în româna modernă pentru motivul că realitățile denumite au dispărut. Așa este, de exemplu, terminologia dregătorilor curții domnești, a portului domnesc și boieresc ce redă fastul bizantin, a ceremonialului de curte și vieții militare și administrative care este inevitabilă „atunci când se evocă oameni, întâmplări și aspecte caracteristice veacurilor trecute” (AES, 39).

Există pe de altă parte, „sinonime arhaice”, deloc numeroase însă, observă stilisticianul, pentru situarea în timp a narațiunii. O remarcă se impunea, ținea să sublinieze el, și anume că „dintre «arhaismele lexicale», Sadoveanu le alege, de preferință, pe acelea care s-au păstrat în graiuri sau în limba populară ori pe acelea al căror sens se deslușește în context” (AES, 40).

Dintre numeroasele cuvinte ale vechimii cu ajutorul cărora Sadoveanu reconstituie atmosfera de epocă G.I. Tohăneanu alegea spre analiză pe *lamură*, *libov*, *mașcat*, *naramză* și *strămurare*. Odată stabilite, astfel de cuvinte erau străbătute în multiple direcții. O comentatoare a volumului, Mihaela Mancaș, observa în legătură cu acest aspect: „principalul interes al unora dintre studiile menționate stă, desigur, în comentariul de natură lexicală, în cea mai largă accepție a termenului. Analiza comparativă a sensurilor, etimologia cuvântului, includerea sa în contexte specifice și inedite, paralelismul cu celelalte limbi romanice sau cu situația din limba veche sunt procedee de analiză care se completează reciproc, încheind în cele din urmă o viziune personală a autorului asupra operei analizate”².

Un alt comentator, Const. Ciopraga, releva pentru altitudinea și elevația interpretării analiza cuvântului *lamură* care, „găsit la Coresi și Budai-Deleanu, la Eminescu și Creangă, la George Murnu, la Sadoveanu în *Frații Jderi*, în *Creanga de aur* și alte opere, este studiat etimologic și urmărit semantic în contexte revelatoare”³.

² Mihaela Mancaș, *G.I. Tohăneanu. Artă evocării la Sadoveanu*, în „Limbă și literatură”, 1980, nr. 1, p. 143.

³ Const. Ciopraga, *Artă evocării la Sadoveanu*, în „Convorbiri literare”, 1980, nr. 12, p. 1.

Plecând de la realitatea textului, străbătând cuvântul în atâtea direcții, G.I. Tohăneanu caută reflexele stilistice și expresive ale cuvântului comentat, privit nu o dată în contextele sale. „Comparația cu *lamura* – argumentează stilisticianul -, întetește, la Sadoveanu, ideea de «candoare», de «puritate» devenind un fel de indice stilistic al gradului superlativ, pe lângă adjective cum sunt *curat*, *limpede* etc.” (AES, 46). Auscultarea expresivității unor secvențe nu ocolește nici resursele versificației. Scriind, de pildă despre cuvântul *mașcat*, G.I. Tohăneanu găsește că „secvența și *scrise cu slove mașcate*, adică tocmai aceea în care se răsfață imaginea, este ritmată, alcătuiind o tripodie amfibrahică:

v_ / vv_ / vv_ / v” (AES, 59).

O plăcere nedisimulată dovedește aici ca și în alte capitole G.I. Tohăneanu în căutarea circulației cuvântului analizat la diferiți scriitori prin care stabilește printr-un comparatism intern lărgit punți firești între Sadoveanu și precursori ori urmași. Se vedea aici ca și în alte studii ale profesorului cunoașterea în adâncime a istoriei vocabularului pe toată întinderea sa.

Cu următoarele cinci secțiuni G. I. Tohăneanu intra în studiul unui aspect important al vocabularului sadovenian, și anume sinonimia. Era avută mai întâi în vedere sinonimia parțială, deci arhaismele semantice sadoveniene, prin care autorul înțelegea actualizarea sensurilor vechi pierdute în timp ale unor cuvinte rămase în circulație. Este cazul cuvântului *limbă* care a avut două sensuri foarte vechi, și anume popor, neam și prizonier folosit ca informator, spion, sensuri ce revin în evocările istorice sadoveniene. Este un procedeu predilect al scriitorului, observabil și în cazul altor cuvinte precum *mișel*, *județ*, *mănunchi*, *viclean*, analizate cu finețea cunoscută pentru astfel de situații. Se impunea însă observația esențială că „Arhaizarea cu orice preț – izvorâtă, la alții, din intenția, nemărturisită, de a-și etala «erudiția», mai ales pseudo-erudiția lingvistică – îi repugnă lui Sadoveanu. Arhaismele propriu-zise sunt întrebuințate cu măsură, iar selecția lor este riguroasă și bine întemeiată (...). De aceea «situarea în epocă» - necesară și firească în orice operă literară inspirată din întâmplări ale trecutului – se realizează la Sadoveanu, de câte ori este posibil, mai ales cu mijloace

adecvate la obiect, ale limbii moderne. Unul din aceste procedee îl constituie solicitarea arhaismelor semantice, adică stârnirea la viață a unor sensuri vechi, pe care cuvintele polisemantice de mare circulație încă, le-au pierdut, prin veacuri, din încărcătura lor semantică inițială” (AES, 75).

Un comentariu relevant privind stilistica sinonimelor sadoveniene ne oferă G.I. Tohăneanu în capitolul *Alternanța sinonimelor*. Autorul *Fraților Jderi* nu recurgea la procedeele alternării sinonimelor din rațiuni calofile, ci din motivele ce decurg din chiar funcțiile acestora: evitarea repetiției, care este cea mai importantă la Sadoveanu, insistență asupra unei idei, repetată astfel cu mijloace lexicale sau frazeologice diferite și, în fine, valoare eufemistică prin care aspecte considerate dezagreabile ale realității din cauza conveniențelor sociale sunt înfățișate discret, învăluit, căci scriitorul e cunoscut prin evitarea trivialității lingvistice. Ni se oferă nenumărate situații prin analize pe text de ilustrare a amintitelor funcții prin care Sadoveanu realizează procedeele amintite care constituie la el „una dintre cele mai remarcabile izbânzi ale artei cuvântului, încununând râvna scriitorului către primenirea și înfrățirea expresiei” (A.E.S., 103).

Alt mijloc al echivalenței corespunzând sinonimiei lexicale este ceea ce G.I. Tohăneanu numește *Sinonimia frazeologică* prin care înțelege „coincidența semantică dintre o sintagmă și un cuvânt” (p.104), reprezentată „în special prin locuțiuni, mai cu seamă verbale, dar și prin alte îmbinări perifrastice” (AES, 104). Studiul sinonimiei frazeologice era o valorificare a unei importante idei expuse în capitolul *Sinonimia dincolo de cuvânt* din volumul *Dincolo de cuvânt* publicat în 1976: „(...) sinonimia – spunea aici încă de la început autorul -, nu caracterizează numai vocabularul, ci se întâlnește în toate compartimentele limbii. O analiză atentă a faptelor învederează că fonetica, lexicul, morfologia, sintaxa dispun de posibilități multiple de exprimare a aceleiași idei, a aceluiași conținut logic, a aceluiași raport gramatical, altfel spus, de sinonime” (DC, p.11). Este unul din mijloacele agreate în realizarea evocării, argumenta stilisticianul, folosit mai ales în romanele și povestirile istorice, conferind „frazelor sadoveniene acea aură ușor vetustă, acel

ritm domol, uneori târăgănat, atât de potrivite cu atmosfera îndepărtatelor vremi, chemate, artistic, la o nouă viață” (AES, 104). Locuțiunile sinonimice sadoveniene, în număr foarte mare, ar avea câteva virtuți ce nu pot fi ignorate: evitare a trivialității și urâtului prin sinonime perifrastice, impregnarea de poezie prin tendința de concretizare a abstractelor în crearea de imagini, eludarea noțiunilor brutale despre moarte și omor ca și a verbelor prea deranjante de tip dicendi⁴.

Sinonimie ar exista și la nivel fonetic, căci „La nivelul *sunetelor*, bunăoară, fonetismele neliterare (populare, regionale, arhaice) creează, prin simplă raportare la formele literare corespunzătoare, cupluri de sinonime. În această situație se află *sară* față de *seară*, *plăcè* față de *plăcea*, *rumpe* față de *rupe* etc., etc.” (AES, 129).

Câteva observații cu privire la sinonimia fonetică a lui Sadoveanu sunt semnificative pentru arta literară a scriitorului. Prima constatare e aceea că fonetismele strict dialectale și strict arhaice sunt foarte rare. Cele acceptate sunt folosite numai sau aproape numai în stratul dialogat al operei, ca mijloace de „autocaracterizare” și „autosituare” a personajelor, fiind rarissime în stratul narativ al operei. A doua constatare importantă este aceea că pentru situarea istorică și geografică a personajelor scriitorul moldovean recurge la acele trăsături fonetice neliterare care nu sunt specifice doar subdialectului moldovenesc, ci se regăsesc și în afara Moldovei, mai ales în unele părți din Ardeal.

Evidente pentru acuitatea autorului de a identifica valori expresive ale sinonimiei, de a simți pulsațiile ascunse ale textului și a legitima sinonimia „dincolo de cuvânt” sunt analizele din capitolul despre sinonimia morfologică. Un exemplu tipic de acest gen de sinonimie la care se oprește autorul este timpul viitor redat la persoana I singular prin forme precum: *voi citi*, *oi citi*, *am să citesc*, *o să citesc*. „Ideea de viitor – observă stilisticianul -, este prezentă în toate, dar nuanța stilistică însoțitoare este, de fiecare dată, alta” (AES, 248). Există și forme inverse numai pentru viitorul literar, care

⁴ Cf. și Mihaela Mancaș, *stud. cit.*, p. 108

însă „În comparație cu celelalte (...) comportă, de obicei, un ton mai solemn, o rostire mai gravă”(AES, 172).

Studiul sinonimiei morfologice era ilustrat prin analizele privind viitorul popular, răsturnarea formelor verbale și mai mult ca perfectul arhaic.

În ceea ce privește formele populare ale viitorului de tipul *oi citi*, *oi merge*, identificate mai mult în dialog, ele s-ar explica prin mulțimea eroilor țărani și mai ales prin virtuțile evocatoare ale acestui timp verbal, care, în plus, are și o discretă nuanță modală prezumtivă. Formele literare, pe care prozatorul le-ar folosi în alternanță cu cele populare, sunt o expresie a reverenței, a politeței și certitudinii.

Formele verbale compuse cu auxiliarele morfologice inversate, folosite de cele mai multe ori la începutul unor propoziții interogative, nu apar la Sadoveanu din motive de ritm, ci estetice, căci „Lumea lui Nicoară – reînviată cu mijloacele artei cuvântului – trebuie să poarte, cu discreție, insignele lingvistice ale vechimii” (AES, 184).

Mai mult ca perfectul arhaic de tip analitic (*au fost făcut, au fost luat*), întâlnit mai cu seamă în romanele istorice, „ca procedeu predilect de «evocare», de stârnire la viață, cu ajutorul artei a unor vremuri de mult apuse” (AES, 188), își face apariția aproape în exclusivitate în stratul dialogat, ca mijloc de autocaracterizare a personajului.

Examinând arhaismele din punctul de vedere al evoluției operei sadoveniene, stilisticianul constată la finele acestui capitol că în intervalul 1935-1952 prozatorul trece la o adevărată „scuturare a podoabelor”, fapt valabil și pentru mai mult ca perfectul arhaic de tip analitic. Explicația s-ar afla în aceea că Sadoveanu ar dori să se adreseze contemporanilor săi cu mijloacele limbii moderne, bogată în resurse evocatoare.

Diferit întrucâtva este capitolul „*Îndeletnicirea cu bucatele și paharele*”, căruia i se subsumează secțiunile „*Aiul*” din „*chebab*” și *Borșul de pește. Crapul și icrele. Potrocul* unde se întreprind analize stilistice de mare rafinament la pagini culinare sadoveniene. G.I. Tohăneanu parcurge literatura culinară a altor scriitori înaintași sau

contemporani ai lui Sadoveanu, deloc săracă la moldoveni, nu fără a omite prețuirea bucătăriei turcești, cu atâtea reflexe în cea românească, inclusiv în terminologie. Sadoveanu apare ca un scriitor trăind sub îndemnul horațian „carpe diem” la care „Întocmai ca focul, care bucură de veacuri pe drumeț, mâncarea și băutura sunt, pentru rapsodul Moldovei, acte ritualice, iar săvârșirea lor este eliberată din strâmtorile fiziologicului (...). Foamea și setea sunt numai ale trupului? Nu. El constituie o bucurie a clipei care poate fi convertită întru frumusețe. Pe lângă marile și durabilele satisfacții ale vieții – pare a spune Sadoveanu – nu disprețui dulceața bucuriilor mărunte, care te îmbie la tot pasul” (AES, 210).

Stilisticianul observă caracterul ritualic al mâncatului și băutului, ca și descrierea ceremonialului pregătirii mâncării, Sadoveanu dovedind în toate acestea o tehnică literară bine studiată. Se vede clar prețuirea terminologiei culinare, plăcerea cuvintelor de acest fel: „De data aceasta, - spune autorul în secțiunea *Borșul de pește. Crapul și icrele. Potrocul* -, cu o voluptate nedisimulată, Sadoveanu cutreieră hățişurile terminologiei pescărești, tăifăsuind pe un ton scăzut cu cititorul, muștrându-l parcă, pentru nepriceperea lui, dar salvându-l de la ignoranță și punându-i la îndemână, ca un «inițiat» ce se află, toate lămuririle «tehnice» de rigoare. Se vede cât de acolo că scriitorul petrece în marginea cuvintelor, însoțindu-le cu alintări și răsfături, ca pe niște ființe cu prietenos-capricioase chipuri” (AES, 207).

Un loc aparte îl ocupă în arhitectura cărții ultimul capitol, „*Locuri*” eminesciene la Sadoveanu, unde, printr-un comparatism stilistic, sunt detectate numeroase reminiscențe eminesciene: imagini, forme identice, îmbinări și construcții foarte asemănătoare. „*Locurile*” eminesciene sunt explicate prin afinitatea spirituală și afectivă a prozatorului cu poetul nostru național, prin comunitatea mediului geografic și lingvistic, prin viziunea comună asupra istoriei și naturii, în sfârșit, prin cunoașterea textelor vechi și a graiurilor populare.

Așa cum s-a desprins din menționarea capitolelor și secțiunilor cărții, nu e vorba de o monografie stilistică despre Sadoveanu în sensul cunoscut al termenului. Aflăm totuși o seamă de aspecte

definitorii pentru expresivitatea operei sadoveniene. Autorul cărții mergea pe linia durabilă trasată de Vianu dovedind o mefiență față de metodele agresiv moderne de atunci, cu o terminologie rebarbativă uneori. G.I. Tohăneanu aducea un mod inefabil de cercetare, un timbru personal în comunicarea observațiilor. Cartea era scrisă cu o intensă implicare interioară, cu iubire sui-generis față de cuvânt, vădind o lectură vie, activă. Prin aceasta, asemenea unui personaj sadovenian din *Împărăția apelor*, profesorul G.I. Tohăneanu își „cântă... filologia ca paserea viersul”.

Abrevieri

D.C. = G.I. Tohăneanu, *Dincolo de cuvânt. Studii de stilistică și versificație*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976.

AES = G.I. Tohăneanu, *Arta evocării la Sadoveanu*, Timișoara, Editura Facla, 1979.

Bibliografie

Ciopraga, Const., *Arta evocării la Sadoveanu*, în „Convorbiri literare”, 1980, nr.12, p.1.

Mancaș, Mihaela, *G.I. Tohăneanu, Arta evocării la Sadoveanu*, în „Limbă și literatură”, 1981, nr. 1, p. 143-144

Simuț, Ion, *Vămile posterității. Secvențe de istorie literară*, București, Editura Academiei Române, 2012.

Vlăduț, Dumitru, *G.I. Tohăneanu, Arta evocării la Sadoveanu*, în „Cercetări de lingvistică”, 1980, nr. 2, p. 247-248.

G. I. TOHĂNEANU, COMMENTATOR OF MIHAIL SADOVEANU'S WORK
(Abstract)

Keywords: *research, stylistic perspective, Sadoveanu, predilection, lexicology, archaisms, synonyms, Eminescu's places, culinary arts*

The author of the study examines the contributions of G. I. Tohăneanu in the research of Mihail Sadoveanu's works, mainly those in the book *Arta evocării la Sadoveanu (The art of evoking in Sadoveanu)*, published in 1979 at Facla publisher in Timisoara. G. I. Tohăneanu's concerns for the stylistics of Sadoveanu are early, dating back to the first collaborations with the writers' magazine (1957), "Scrisul

bănăţean", immediately after his establishment in this city. Sadoveanu was one of the constant writers of his research. The study is mainly an analysis of high lexical stylistic refinement, the author having a particular penchant for this field. This is especially noticeable in the second chapter where some typical archaisms of Sadoveanu are analysed, as well as in the third chapter where stylistic synonyms are highlighted. The expanding of the synonymy concept to several levels (phonetic, morphological, syntactic) is also emphasizes. The stylistic analyses regarding the culinary pages of Sadoveanu focusing on a particular lexicon, as well as those regarding Eminescu's places in Sadoveanu, complement G. I. Tohăneanu's book, which is one of the few resistant contributions regarding the stylistics of the author of *Fraţii Jderi*. The author of the study emphasizes the personal stylistic research method of G. I. Tohăneanu.